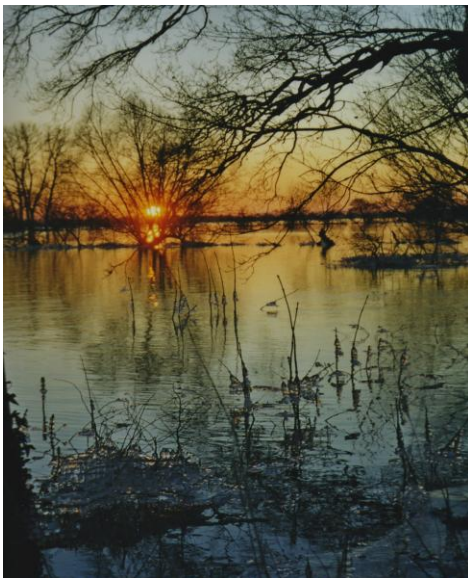

Fraaie korstmossen op een berk

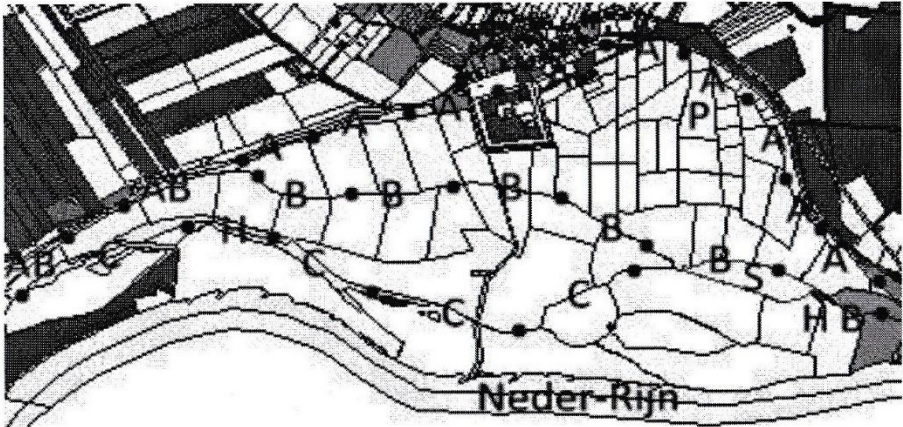

Overstroomde uiterwaard

13 VERSCHILLENDE RIJNLOPEN

Oude en nieuwe bedding

Het riviergebied is opgebouwd uit een stroom- en een komgebied. Het stroomgebied bestaat uit een bedding met aan weerszijden een oeverwal. In de bedding werd een wisselende hoeveelheid water afgevoerd. Bij hoge waterstanden stroomde het water over de oeverwallen en werd slib en zand afgezet. In de buitenbocht van de kronkelende rivier werd als gevolg van de grote stroomsnelheid niets afgezet, maar in de binnenbochten ontstonden zandbanken. Door het uitschuren van de buitenbocht brak de rivier door de oeverwal en zocht dan een nieuwe ligging op. Dit proces herhaalde zich enkele keren, wat we op het kaartje (A, B, C en huidige Neder-Rijn) zien. De oudste rivier sneed een deel van de spoelzandwaaier af, waardoor de steile rand ontstond. Nabij het wegje Lievendaaltje ligt nu een brede bedding en langs de steilrand een smalle bedding (restgeul A), omdat de rivier een andere loop kreeg (B). Daardoor stroomde alleen bij hoogwater de oude bedding onder en werden in een

Kaart met oude (A, B en C) en nieuwe (Neder-Rijn) rivierlopen.

rustig milieu alleen de fijnste deeltjes afgezet. Dit noemen we nu zware klei en deze bodem is vergelijkbaar met komgrond. De bedding (zie foto) staat langs de bosrand te breed op de bodemkaart (pag. 83). Door overstroming is er later een dun, lichter dekje op de zware kleigronden afgezet. De oeverwal achter de restgeul is bij de aanleg van het kwelmoeras afgegraven. Restgeul B is de grensrivier van het Romeinse Rijk en deze was bevaarbaar tot ongeveer 1000 (Blijdenstijn, 2005). Deze rivier is niet alleen door Romeinen met hun galeischepen bevaaren, maar ook door de Noormannen met hun langschepen en snekken (kleine schepen).

Restgeul B, de Oude Rijn kwam vanuit het oosten via Kesteren, Lienden, Remmerden, Elst en liep westwaarts via Maurik, Wijk bij Duurstede (nu Kromme Rijn), Cothen en Utrecht. Op een kaart van Jan Rutgersz. van den Bergh (1597) staat de B-loop als de *Ouden Rijnsloot* vermeld. Op de overzichtskaart uit 1628 (zie pag. 67) staan zowel de *Oude Ryn* als de *Leck* vermeld. Op een

Gegraven geul in rivierloop A vanuit Elst gezien.

schetskaart van 1631 staat de oude Rijn globaal aangegeven en dit betreft vrijwel zeker Rijnloop B. In 1593 ligt een stuk *land tot in den ouden Rijn toe* dat in 1481 *tot in die Lecke* wordt genoemd.

* Op de kaart van Bernard de Roy uit 1696 staat de oude restgeul als *ouden Rijn* aangegeven. Het vormt tot 1815 de grens tussen de provincie Utrecht en Gelderland of wel de *Gelderse Lant-Scheydinge*. In 1660 werd deze grens gebruikt om *weylanden* aan te geven, die gelegen waren *naest den ouden Rijn aende Gelderse zij*. Restgeul C heeft tot ongeveer 1800 gefunctioneerd. Nabij boerderij de Eerste Veertig Gaarden, bij Lekdijk 5 kon de oude restgeul richting Eiland van Maurik vanwege de bouw van de stuw niet als afwatering meer dienen en werd er een afwateringssloot tot achter de stuw gegraven. Met de grond van de stuwput en sloot heeft men

De Hank als deel rivierloop C.

het terrein naast de sloot en een brede restgeul opgehoogd. Door de bouw van de stuw paste men de Neder-Rijn aan.

Veldnaam en rivier

De veldnamen Hank (H, zie kaart) en Kil danken hun naam aan de voormalige rivier. Ze zijn vernoemd naar de nog niet geheel verlande restgeulen (strangen) van de oude rivier. Op een kaart van Jan Rutgersz. van den Bergh (1597) is aan de oostzijde van perceel 't Spijk eveneens een brede restgeul, genaamd de Hank, te zien. De Kil is bij de bouw van de stuw met klei/zand volgestort.

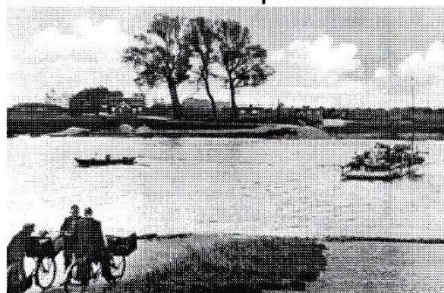
De naam Spijk (S, zie kaart), in 1377 *Spijc*, verwijst in de eerste plaats naar nagel of spie en betekent een in het water uitspringende hoek, het is een vormnaam. De naam spijk werd ook voor dijkversterking gebruikt. In dit verband is het interessant dat er vermoedelijk een kadeconstructie (zie pag. 46) is waargenomen. De naam Spijk kan ook afkomstig zijn van een primitief veebrugje van rijs- of twijghout. Het wijst dan op de aanwezigheid van een beek of rivier. Perceel Spijk wordt ook op de kaart Allemansweerd

(pag. 21) genoemd.

U kent de boerderij en de weg Zandvoort wel. Op de veldnamenkaart worden drie percelen (P, zie kaart) zo genoemd. Een *foort* of voorde is een doorwaadbare plaats. *Sant* is zand, maar dan met de betekenis over of door het zand en samengesteld is dit *Santfoort*.

Rijn of Lek

De molen Rijn en Lek bij Wijk bij Duurstede is vernoemd naar de splitsing van de Neder-Rijn en de Lek. Toch is het opvallend dat op een kaart van ca. 1500 en 1608 de Lek tot Rhenen werd vermeld. In 1628 (zie pag. 67) staat de huidige Neder-Rijn als *Leck* aangegeven. Op een kaart van Bernard de Roy staat de Lek vermeld, maar ook dat de dijk evenals nu Lekdijk heet. De splitsing van Neder-Rijn en Lek lag niet bij Wijk en Duurstede, maar meer stroomopwaarts.

Even bijpraten.

14 DIJKEN

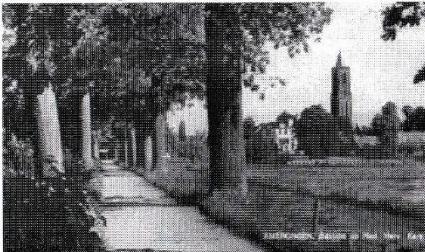
Lekdijk

De mens heeft zich in het verleden tegen het rivierwater trachten te beschermen door aanleg van kaden, dijken of door op terpen, de zogenaamde pollen of door op hogere delen van de oeverwal met geleidelijke ophoging van afval, de zogenaamde woerden te gaan wonen. Zo heeft men van Amerongen naar Wijk bij Duurstede mogelijk al vóór 1000 een ongeveer halve meter hoge kade aangelegd, maar rond 1100 was deze kade vrijwel zeker aanwezig.

Door hoge waterstanden overstroomde deze lage kade dikwijls, zoals bijvoorbeeld een zware *overlopinge der Rievieren* in 1230 en deze teisterde Het Sticht en Holland. In 1233 waren er eveneens overstromingen ten gevolge van *dijckbrekinge*. De lage kade werd na elke overstroming hersteld.

Het aanleggen van de dijk vond in 1234 plaats, maar het is niet duidelijk of dit ter plaatse van de kade en/of op een nieuw tracé gebeurde. Het is in ieder geval zeker, dat de dijk grotendeels op ontgonnen land werd aangelegd.

Het ophogen gebeurde in handkracht met zeer primitieve middelen. Op grote schaal werden dan ook manschappen ingeschakeld. De klei voor de dijk aanleg (*aardhaling*) werd gehaald *ten naaste lande ende minste schade*. In de uiterwaard verkreeg men de klei zonder kosten, maar binnendijs vond er een vergoeding plaats. De dijk aanleg geschiedde onder het gezag van Otto III van Holland, heerser in Utrecht. Deze werd geholpen door zijn broer Floris IV, graaf van Holland. Het was Hollands eigenbelang, maar de broers verstevigden daarmee tevens hun greep op de machteloze Utrechtse bisschop. Door de aanleg van de dijk kwam er een goede verbinding met Holland tot stand. Uiteraard maakten ook legers hiervan gebruik. Vandaar de strategische ligging van

De dijk bij kasteelgracht omstreeks 1967, toen nog met hoge en nu met lage eiken.

kasteel Amerongen, waardoor men toezicht op de dijk kon houden.

In 1880 en 1926 is de dijk verhoogd en in 1984-1989 verzwaaard. De dijk is daarmee in de tijd steeds hoger en breder geworden. De Lekdijk is uiterst belangrijk voor het beschermen van Holland en Utrecht. Daarom is de dijk aan de Betuwekant ook lager en zal deze bij een noodtoestand als eerste overlopen of worden doorgestoken.

Beheer van de Lekdijk

De kade werd vermoedelijk vanaf 1100 tot ca. 1234 door een waterschapsorganisatie onder plaatselijk bestuur van de meier en schout beheerd. Het bisschoppelijk dijkcollege voerde vanaf ca. 1234 tot 1323 de schouw over de Lekdijk uit. Door de bisschop werd voor het beheer een dijkgraaf (*dikgrave*) aangesteld. De heemraden (*heymerade*) waren de vertegenwoordigers van de ingelanden. De heemraden werden niet democratisch gekozen door en uit de ingelanden. De notabelen kozen namelijk een persoon uit hun midden tot heemraad. De

dijkgraaf beheerde een groot gebied, nl. *hebben bevolen ende bevelen onse diicgrave ambachte tusschen Amerongen ende die Goude (Gouda) aen die Lecke.* In 1323 werd op voorstel van de Hollandse graaf Willem III een Lekdijkscollege, het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, ingesteld. De taak van dit college was: *deze elf Heemrade zellen mitten Dycgreve voorsz. alle jaar dien dyc (de Lekdijk) koeren en scouwen..... van Ameronghen nederwaarts.....* Wegens geldgebrek van de landsheren werd in de 15de en 16de eeuw het dijkgraafambt verpand voor het leven. Zo werd bijvoorbeeld in 1458 het verpand aan *Johan van Zuylen van Natewijsch, nl: Want dan Johan vz. onsen voorvader Bisschop Roedolph zeliger gedacht, wtgeryket en gedaen heeft, op onse vz. dijckgrefampt 400 Vranxshe slide goet van goud.....* Ook David van Bourgondië bezat dit ambt, want hij vermeldt dat hij het *dijckgrevenambt van Ameronghen totten Nyendam* bezit. In 1537 werd de *Ordonnantie van Keyser Karel, op de beheering van den voorsz. Lekkendijck ende Hinderdam* ingesteld. Het is de

belangrijkste wetgeving van het hoogheemraadschap. Deze wet met onder andere bepalingen over de *Schouwe* heeft drie eeuwen stand gehouden en werd definitief in 1867 opgevolgd door provinciale Reglementen. Het beheer van de Lekdijk wordt nu door waterschap Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden uitgeoefend. Het Lekdijkscollege verkreeg in 1629 bevoegdheden om straffen ten aanzien van dijkszaken uit te spreken en uit te voeren. Het betrof ook *straffen aan den lijve.* Zo is beschreven: *op poene van strenghelijck aen eenen pael gegheeselt en elders zonder eenige genade en ten exempele van anderen.*

Onderhoud van de Lekdijk

De gebieden die onderhoudsplichtig aan de Lekdijk waren, werden in de schouwbrief van 1323 met een vage grensaanduiding vermeld: *al dat Lant dat leghet..... tusschen Amerongen en Ysseldam.* In 1665 wordt de grens nauwkeuriger beschreven, nl: *Den voorsz. ring streckt van de Souwen boven aenden Ameronghen Leckendijck annex den afweg van Rodensteyn gaande voorbij Waeyestein, waer*

van de Landen boven de voorsz. Souwen vrij zijn van Leckendijxgeld, streckende voorts nae Leersum toe, waer.... De gronden ten noorden van de kade boven Waayenstein of wel de zandgronden betaalden niet mee in de kosten van beheer. Tegenwoordig wordt er geen onderscheid meer gemaakt of je hoog of laag woont, want iedere inwoner van het waterschap betaald aan het beheer van de Lekdijk mee. Het onderhoud van

Genummerde palen markeerden de zgn. hoefslagen. De cultuurhistorische waardevolle palen zijn rond 1984 bij de dijkverbreding veelal verdwenen.

de dijk was tot 1234 lokaal geregeld, maar vanaf die tijd interlokaal. De dijk werd daarbij in stukken verdeeld in dijksdelen, in hoefslagen. Het zijn vakken van verschillende grootte, die door genummerde dijkpalen waren gescheiden. De lengte van een vak is een verdeelsleutel

naar verdeling van kosten en arbeid voor de grondgebruikers en wordt verhoefslaging genoemd. Veel grond betekende een groot dijksdeel.

De eerste vermelding over het onderhoud is in 1277. Toen huurden de broers *Dirk en Pelgrim Wene* zes hoeven land en zij verklaren om de bijbehorende dijk te onderhouden.

De nummering begon niet vanaf de dijkpaal tegenover De Rode Leeuw *aen den Crommenhoeck* (van Bommel, 2009), maar bij de hoge hardstenen dijkpaal, die ongeveer 85 m. verder rechts in de berm van de Lekdijk en bij hectometerpaal nr. 1 staat. Deze hardstenen dijkpaal stond iets voor de oude veerweg, een weg die toen nog in de uiterwaard naar de pont ging. Het dijksdeel vanaf de hardstenen paal tegenover de Rode Leeuw viel onder het gerecht Amerongen, maar het college is voor 1832 eigenaar geworden van dit dijksdeel. De nummering van de dijksdelen veranderden niet. Ongeveer 35 m. vanaf de hardstenen paal bij de Rode Leeuw staan langs de Lekdijk kleine, herplaatste dijkpalen op de verkeerde plaats.

Bij het onderhoud van de dijk

Deze dijkpaal met nummer 131 staat op de herstelde dijk nabij de stuw. Op de achtergrond boerderij Borreveld.

werden grasplaggen meestal buitendijks gestoken en dit werd in 1481 *zoedslage* en nu zoodslag genoemd. De naam doodslag is een verbastering van zoodslag. Doodslag heeft dan ook niets met de Slag bij Amerongen in 1585 te maken.

Sinds de hoge waterstand in 1995 en de doorbraak van de veendijk te Wilnis in 2003 zijn we ons bewust geworden van het belang om dijken goed te onderhouden en ruimte te geven aan de rivier. Dit gebeurt nu door het waterschap, door het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden. In Overberg betreft dit waterschap Vallei en Eem.

Kaden

Bij de ontginning van een slagenlandschap maakt men

gebruik van kaden. In Amerongen lag er een kade, waar de ontginning begon. Deze ontginningskade lag op/nabij de Lekdijk en de achterkade betreft de Amerongerwetering. Op de zijkanten liggen de zijdwenden of *Souwen* of *Zuwen*, namelijk de eerste noordelijk van boerderij De Ark gelegen weg genaamd de Essensteeg en die bij Natewisch. Dit zijn met de Amerongerwetering de oudste aanwezige kaden, waarbij een aanleg in de 10de eeuw tot de mogelijkheden behoort. Verder ligt er een kade vanaf de Essensteeg naar westhoek gracht van kasteel Zuylestein en onder deze gracht richting tot boven Wayenstein (populierenlaan), maar de kade naar de Lekdijk is verdwenen. Op de Veldnamenkaart staan deze ook als zouwe vermeld. De zijdwenden, de dwarsdijken, dienden om hoogwater naar het komgebied af te leiden. In de uiterwaard ligt ook een zomerdijk en deze beschermde een deel van de uiterwaard tegen hoge waterstanden in de zomer.

Slaperdijk

Bij Overberg ligt de Slaperdijk, wat een binnendijk, een slapende dijk is. De Slaperdijk doet pas

dienst als de buitendijk doorbreekt. Die wakende dijk (buitendijk) ligt tussen de Grebbeberg en Wageningen en deze wordt de Grebbedijk genoemd. De Grebbedijk is in de 12de eeuw aangelegd. Na het afgraven van het veengebied stond de Gelderse Vallei direct onder invloed van de Neder-Rijn, maar werd beschermd door de Grebbedijk. In de jaren 1595, 1602, 1643 en 1651 waren er doorbraken in de Grebbedijk en van 1595 is bijvoorbeeld bekend dat er turven bij Amersfoort dreven. Door het vele smeltwater was de Neder-Rijn in 1651 *boven maten ende buijten exempelen* gestegen en de dijk is toen doorgebroken. Deze was *op den Gelderschen bodem* gelegen. In het Utrechtse leidde dit tot het maken van plannen tot de aanleg van een *Slaeperdijck*. In sept. 1652 verkreeg men octrooi om een Slaperdijk aan te leggen, die in 1653-1654 gereed kwam. De Slaperdijk werd aangelegd *beginnende omtrent de Dwarsweg tot aan de groote Haar van Renswoude, en voorts.... Desen Slaeperdijck is 3/4 uyr gaans (lanck en(de) van 10 tot 13 voeten hoogt bij*

2 roe breet streckende van een hooch lant tot het andere,....

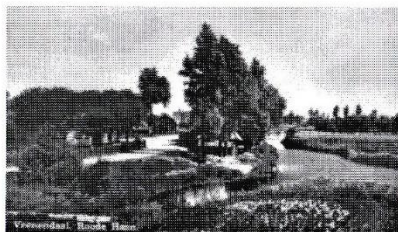
In 1653 werd het onderhoud van de dijk geregeld en een dijksbestuur nl. het College van de Slaperdijk opgericht. De Grebbedijk is in 1682, 1711 en 1855 doorgebroken. Door de aanleg van de Slaperdijk steeg het water bij doorbraak van de Grebbedijk sneller dan voorheen. Daarom was er veel verzet bij Veenendalers. Deze dreigden dan ook de Slaperdijk door te steken. Daar is het echter bij gebleven, al is dit niet geheel op vrijwillige basis tot stand gekomen. Bij dijkbewaking moest *yeder nl. met een schop, bijl ende roer ofte verre-jager* naar de dijk komen. De wapens werden meegenomen om tegenstanders van de dijk te houden. In 1816 werden daarvoor zelfs cavaleristen ingezet, in 1829 dreigde men met inkwartiering van soldaten.

Grebbeinie

Het doel van deze linie was Holland en Utrecht tegen een snelle aanval uit het oosten te beschermen. Door gebruik te maken van de Grebbelinie was men in staat de Hollandse Waterlinie in stelling te brengen.

De eerste gedachten voor het maken van deze waterlinie als "nat" verdedigingsstelsel dateren uit de tachtigjarige oorlog en dit heeft geleid tot het maken van een schans in Woudenberg. Het tweede plan uit 1627 verdween in de bureaulade, maar in 1629 werd de schans De Roode Haan als een eenvoudige veldschans uitgevoerd. Na vele veldverkenningen en adviezen verscheen er in 1741 een rapport om te *makene* een *Linie off Landweer zijn begin nemende uijt den Rhijn en eiijndigende inde Zuijderzee*.

Tussen 1742 en 1755 werden in het kader van de Grebbelinie diverse en in 1785 en 1786 aanvullende werkzaamheden, zoals bij De Roode Haan uitgevoerd. De linedijk werd in 1745-1746 aangelegd. De Groeperkade, een van de dwarsdijken van de linie, werd in 1746 voltooid en deze was de grens tussen de 2de en de 3de kom. Deze dijk is evenals de linedijk en de Slaperdijk een dijk met een militaire functie. In 1847 werd de oude inlaatsluis bij de Roode Haan vervangen en deze werd in 1866 verbeterd. In 1885/1886 werd bijvoorbeeld

De Rode Haan bij de Slaperdijk omstreeks 1935.

het fort aan de Buurtsteeg gebouwd. Het gebied tussen Rijn en IJsselmeer werd in 11 kommen verdeeld om het hoogteverschil van 6.50 meter op te vangen. De kommen, die afgescheiden zijn door oost/west lopende dwarsdijken met inlaatsluizen, zijn gemaakt om te voorkomen dat bij waterinlaat het water met een enorme vaart naar de Zuiderzee zou lopen. In tijden van oorlogsdreiging werden de sluisen van de komdijken dichtgedaan en het land per kom onder water gezet. Water kon uit de Rijn via de Grebbesluis of via de inlaatsluizen in de dijken langs de Eem worden ingelaten. In de zomer stond er veelal te weinig water in de Rijn. Men verwachtte echter dat het kwelwater van de heuvelrug voldoende water zou geven, als men de afvoer via

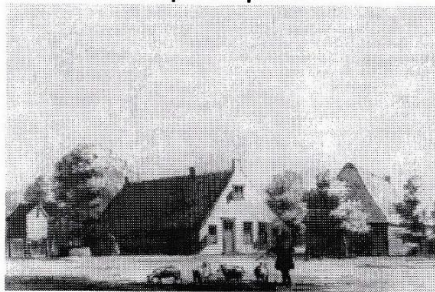
sloten en dergelijke zou blokkeren. Door het opzetten van water trachtte men vijandelijke legers tijdelijk tegen te houden. In diezelfde tijd was het mogelijk om de Hollandse waterlinie onder water te zetten en gevechtssklaar te maken. Voor de waterinlaat was de Grebbesluis zeer belangrijk en daarom werd er een hoornwerk bij de Grebbeberg gemaakt, die in 1785-1786 werd uitgebreid. De linie werd verder beschermd door forten, batterijen en bastions. Zo kennen we bijvoorbeeld het hoornwerk en de schutssluis bij de Roode Haan en de batterij op de Schalm dijk. Op de aarden wallen werden kanonnen geplaatst om de vijand op afstand te houden. Dat deze linie niet altijd succesvol was, bleek in 1795, toen het water bevroor. Met grote haast werden de verdedigingswerken verlaten en door de Fransen in beslag genomen. Bij de mobilisatie in 1939-1940 werd de linie weer in gebruik gesteld en deze heette toen de Valleistelling. Daarbij zijn 271 kazematten, maar ook veldversterkingen bij de linedijk gebouwd.

Bij Overberg werden als voorbereiding op de oorlog veel boerderijen door het Nederlandse leger in brand gestoken. Dit deed men om een goed schootsveld te verkrijgen. Bovendien werden er antitankgrachten gegraven. De Grebbelinie werd in 1951 opgeheven, maar is belangrijk als cultureel erfgoed en natuurgebied.

Dijkdoorbraken

Het doorbreken van een dijk komt door zeer hoog water, verzakking van de dijk als gevolg van kwel of door kruierend ijs. Bovendien zijn de hopen van mollen, konijnen, maar vooral van muskusratten gevreesd. Door de grote kracht van het stromende water bij een doorbraak ontstaat er achter de dijk een wiel of waai. De naam Waayenstein doet vermoeden dat daar een dijkdoorbraak heeft plaatsgevonden, maar een verbastering van de oude naam *Weyenstein* (1436) lijkt waarschijnlijker. Op een prent uit de 17de eeuw, maar ook op de kadastrale kaart van 1832 staat *Wayenstein* (deels) omgeven door een gracht (zie ook pag. 123) of staat deze in een waai?

Op de kadastrale kaart staat eveneens een waterpartij met een doorsnede van circa 30 m. voor de eerste afrit in de Lekdijk weergegeven. Is dit van een dijkdoorbraak in 1638? Bij de woningen bij de stuw was er in 1380 een *dijckbrekinge* van de Lekdijk. Dit blijkt, omdat bij een hoeve *lands gheleghen op ten Hoeven teghens de Waden* (een gat) wordt vermeld, wat in samenspraak met dhr. A.A.B. van Bommel hier plaatsvond. Op een terp of pol staat het Waardmanshuis. Op de gevel staat 5 maart 1855 geschreven. Dit herinnert ons eraan dat het voormalige huis op die datum is weggespoeld. Dit huis staat op een terp, op een pol en hier woonde vroeger de waardman, een veeherder, die in de uiterwaard op vee past.

Het huis Waayenstein in 1732.

Zie: [landschapvanamerongen.nl/Bodem/Dijkbreuken, waai en Waayenstein](http://landschapvanamerongen.nl/Bodem/Dijkbreuken,waai%20enWaayenstein)

15 BAKKEN VAN EN BOUWEN MET STENEN

De steenbakkerij is de oudste industrie in de wereld. Het is ongeveer 5000 jaar geleden in Mesopotamië begonnen en later via Egypte verder verspreid. Het bakken van stenen is daar ontstaan, omdat in het riviergebied geen natuursteen aanwezig was en wel de behoefte was onder een dak te wonen. Dat het een oud ambacht is, lezen we in Genesis 11:3 bij de torenbouw van Babel: Welaan, laten wij tichelen (=ongebakken kleisteen) maken en die goed bakken.

Bakken van stenen in Nederland

In Nederland is de steen- en pannenbakkerij in de Romeinse tijd begonnen. In Limburg en Berg en Dal zijn verschillende steenovens van hen gevonden. Deze deden met name in 180-250 n.Chr. dienst. De bouwkunst van de Romeinen stond op een hoog niveau. Ze bouwden bijvoorbeeld toiletten met stromend water. Na het vertrek van de Romeinen raakte de baksteen en de nieuwe ontwikkelingen, zoals toiletten in het vergeetboek. Het maken van toiletten werd in de 19de eeuw

herontdekt.

De kerken werden eerst van hout gemaakt en deze leken meer op boerderijen. Vanaf de 11de eeuw werden deze door stenen vervangen.

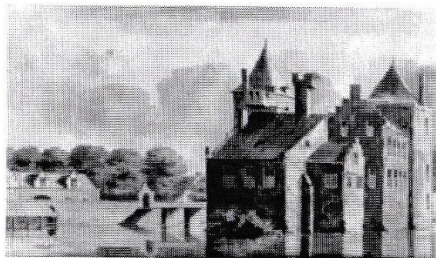
De eerste vermelding (1136) over stenen is van een graf van de Egmondse abdij, die ten dele bestond uit kloostermoppen. In 1233 wordt vermeld dat men stenen ging bakken voor een nieuwe kerk te Wittewierum, een plaats ten oosten van Groningen. Een vroegere datum dan 1233 is mogelijk, omdat in Duitsland, Denemarken en misschien in Rinsumageest bij Dokkum vanaf 1163 bakstenen staan vermeld. De techniek van het bakken was dus al bekend.

De eerste vermelding van een steenoven na de Romeinse tijd is bekend van de stad Utrecht. In een oorkonde uit 1265 wordt vermeld dat bij de muren van de stad stenen werden gebakken. Van Wijk bij Duurstede is bijvoorbeeld een rechtsboek uit 1486 en een *gemeen ordinantie van steen te backen* bekend. Het steenbakken is in het midden van de 13de eeuw pas goed begonnen. In de 13de en 14de eeuw werden met name kerken, kloosters, burchten, stadsmuren,

andere versterkingen en kerkelijke of adellijke boerderijen van steen gebouwd. De woningen bleven van hout met daken van riet en stro. Door hevige branden in steden kwam men vanaf midden 14de eeuw met voorschriften en subsidies om de huizen met dakpannen te dekken en van baksteen te bouwen. Vanaf de 16de eeuw kwamen er steeds meer stenen boerderijen. In de 19de eeuw waren de meeste boerderijen van steen, maar bij het Egelmeer en elders stonden in de eerste helft 20ste eeuw nog plaggenhutten. Blijkbaar was niet iedereen in staat om een stenen huis te (laten) bouwen. Eind 19de eeuw zijn er veel stenen boerderijen gebouwd.

Bakken van stenen in Amerongen

De oudste vermelding in Amerongen betreft een post in de kerkrekeningen van 1578/80. Het gaat over een perceel bij *den ouden Steenoven, daer die steen eertijts uit gebakken zijn*. In 1660 was Joost Barten *steenbacker* en hij kreeg de opdracht de *steenplaats te removeren (afbreken, opruimen) en de steencuylen te slechten*. Op een

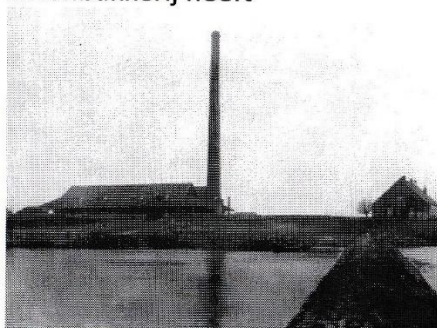
De Ridderhofstad Amerongen in 1647.

kaart uit 1661 staat een steenoven (zie pag. 21) even ten westen van de steenfabriek te Elst ingetekend. Het is niet bekend of dit de steenoven van de heer Barten is. De bovenvermelde steenoven was vermoedelijk een kleine steenbakkerij voor lokaal gebruik. Op de kaart staat tevens aangegeven, welk perceel bij de steenoven hoorde.

Voor de wederopbouw van het kasteel waren 1.600.997 stenen nodig en deze verkreeg men door oude stenen af te bikken en nieuwe te bakken. Daarvoor werd een steenbakkerij met twee veldovens gebouwd. Deze stond in het weiland rechts van de weg naar het veer en ter hoogte van het kasteel. De benodigde klei werd ook van elders aangevoerd. De kwaliteit van de stenen was waarschijnlijk verschillend, want in 1677 waren de gebakken

stenen namelijk extra-ordinairs goet.

In Elst, nu gemeente Rhenen, staat de Vlamovensteenfabriek fam. Timmermans en zn. Het is jarenlang een familiebedrijf geweest. Aan deze familie werd op 5 maart 1878 vergunning verleend om een veldoven op te richten. Op 19 okt. 1884 kreeg men vergunning voor het plaatsen van een stoomketel. De stenen werden eerst in een veldoven gebakken, daarna in een ringoven en vervolgens in een vlamoven. De laatste periode werden de stenen in een gasgestookte tunneloven gebakken. Deze fabriek was geheel geautomatiseerd en er werden per jaar vele miljoenen stenen afgeleverd. Daarmee is deze fabriek een voorbeeld van de ontwikkeling, die in de steenbakkerij heeft

De oude steenfabriek van de fam. Timmermans omstreeks 1935.

plaatsgevonden. Daarbij hoort ook het verdwijnen van deze steenfabriek, zoals in het rivierengebied vaak plaatsvond. Langs de Neder-Rijn stond de veldoven van Van Hasselt en deze lag voor de reconstructie van de Neder-Rijn in de voormalige gemeente Amerongen. Op 18 okt. 1896 werd aan de heer Van Hasselt vergunning verleend voor het stichten van een steenfabriek. In 1897 begon de fabricage. Bij de Neder-Rijn lag het complex met steenoven, groot woonhuis en dertien kleinere woningen. Deze oven werd de oven van Van Hasselt genoemd, ofschoon de

De ligging van de steenoven bij de stuw op een kaart uit 1930.

officiële naam de Volharding II was. Deze was van het type veldoven.

Het bakken van stenen door H. van Lienden Czn. in 1920 – 1930

Het steenbakken was in het verleden seizoenwerk en zeer

zwaar. Alle werkzaamheden werden namelijk in handkracht uitgevoerd. Het proces begon met het graven van klei. Daarbij werd de humeuze bovengrond eerst afgegraven en op hopen gezet. Vervolgens gooide men de ondergrond in een kipkar, die eerst door paarden en later door een locomotiefje werd getrokken. Na gebruik stond deze in de locomotievenloods. De klei stortte men vanuit de kipkarren op de zogeheten aardwal. Hier bracht men de klei door toevoeging van water op de juiste "dikte". Dit deed men door het met de hand omscheppen van de klei. Later geschiedde dit met een mengmachine. Vervolgens bracht men de klei naar de vormer. De vormers persten de klei met een pers in bezande vormen. Deze pers werd aangedreven door een stoommachine, die in de machinekamer stond. De overtollige klei streek men met een groot mes af, dit werd gedaan door een afstrijker. De "modder" werd in een kruiwagen gegooid en door een jongen, die schabeel werd genoemd, afgevoerd. De gevulde vormen zette men op een met paard bespannen wagentje. Was het

wagentje vol, dan reed men deze naar de banen. Een baan is een droogveld dat van te voren vlak werd gemaakt en daarna met zand bestrooid. Op de banen stonden mensen gereed voor het neerslaan of wel het omkeren en leegmaken van de vormen. De nog niet bezande bovenkant kwam vanuit de vorm op het zand te liggen. De banen lagen tussen de drooghutten en daar ondergingen de pas gevormde stenen de eerste droging. Hierna werden ze op de kant op plankjes en in drooghutten gezet. Waren ze voldoende droog dan plaatste men ze binnen de zware muren van de veldoven.

De veldoven van Van Hasselt bestond uit twee zware muren die ongeveer 12 meter uit elkaar stonden en ongeveer 4 meter hoog waren. In de muren zaten boogvormige uitsparingen, de zogeheten monden. Deze steenbakkerij had tien-, twaalf- en zestienmonden afhankelijk van de lengte van de ovens. Het vormen, drogen en inzetten ging door tot de gehele ruimte tussen de muren vol lag. Wel heeft men gangen uitgespaard en ook de monden werden niet volgestapeld. Daarna haalde men de

zogeheten dekstenen. Deze werden in een aaneengesloten laag behoudens enkele trekgangen (rookafvoeren) over de te bakken stenen in de veldoven gelegd. Hierover stortte men een laag aarde van ongeveer een halve meter.

Daarna begon men met het stoken, wat een zeer nauwkeurig werk was. De baas was dan ook steeds aanwezig om aanwijzingen te geven. Het stoken begon heel geleidelijk voor in de monden met hout en turf uit Drenthe. Het stoken werd zachtjes opgevoerd, zodat alles gelijkmatig werd verwarmd. Daarna ging men de hitte opvoeren en gooide men steenkolen door de stookgangen. De hitte werd steeds intenser en de monden sloot men vervolgens af. Geruime tijd ging dit stoken dag en nacht door. Het was tijdens het stoken al te zien of alles goed verliep, wat bovenop de oven het beste te zien was. Zakte het geheel gelijkmatig, dan ging het goed. De baas bepaalde na ongeveer 8 weken of het baksel "gaar" was. Het stoken werd dan gestaakt en de oven liet men afkoelen. Bij voldoende afkoeling verwijderde men de deklagen en het uitkruien en

sorteren van de stenen kon beginnen.

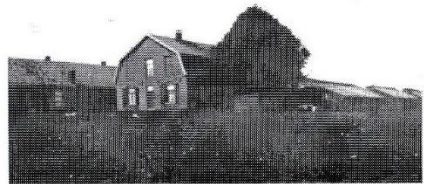
De veldoven bevat handgevormde stenen. In de omgeving van de monden en de brandgangen kwamen de hardste stenen vandaan, de zogeheten straat-, mond- en metselklinkers. Hoe verder men van de stookgangen en monden was verwijderd, des te minder hard de stenen werden. De veldoven werd zo leeg gekruid, gesorteerd en de stenen op tasvelden gezet. In een seizoen werden zo vier baksels met in totaal 5 miljoen stenen gemaakt. Als hoofdsoorten had men de klinkers Hardgrauw, Boerengrauw, Rood en Best Rood. De bijsoorten waren Ratel, Aardigen Bleek en Hardgrauw. De hoofdsoorten werden verder onderverdeeld naar kleur en hardheid. Een fraaie metselsteen was Appelbloesem.

Vanaf de Neder-Rijn lag een kanaal naar de steenoven en de schepen konden zodoende bij de steenoven aanleggen om geladen te worden. Zo vonden de stenen naar vele plaatsen een weg. In de crisisjaren omstreeks 1932 werd het bakken van stenen stop gelegd. De voorraden, gereedschappen, smalspoor,

locomotiefje, enz. werden verkocht. Het personeel kwam geleidelijk in Amerongen te wonen en tenslotte ook de baas. De veldoven en huizen stonden er verlaten bij en raakten in verval. De bruikbare spullen werden gestolen. Omstreeks 1945 werden de laatste gebouwen afgebroken. Het einde van de veldoven was een feit.

Wonen bij de veldoven door H. van Lienden Czn.

De kleine gemeenschap van ongeveer tachtig mensen was sterk op elkaar aangewezen. Elk gezin beschikte over een tuin, waarop groenten en aardappelen werden verbouwd. Tevens

Complex gebouwen bij de veldoven van Van Hasselt. In het grote huis woonde "baas" J. J. Kroeze. Links van dit huis staan de huizen van het personeel. Rechts op de foto zien we de stookhokken van de veldoven. Een muur van de veldoven is achter de stookhokken te zien.

mestte men er een varken en menig gezin bezat een geit voor de melk. De bakker en de kruidenier kwamen regelmatig bij de steenbakkers op bezoek. Er werd veel op vis en wild gestroopt. Achter de oven lag de Kil, een oude rivierarm. Deze was door riet en biezten omzoomd en plaatselijk zeer diep. Hier zat heel veel vis en daarom werden er stiekem fuiken gezet en gelicht. De politie begreep dit wel en lag dikwijls op de loer. Het was echter onmogelijk ongezien te naderen. Van verre zag men de politie aankomen en men waarschuwde elkaar. In de winter werd menige haas verschalkt door het zetten van strikken. Ze bezaten ook een vuurbuks. Tijdens een drijfjacht ontsnapte eens een haas. Vanaf de steenfabriek werd het groepje jagers bespied en tegelijk werd de haas in de gaten gehouden. Toen de jagers naar huis gingen en ternauwernood op de dijk waren, hoorden ze een schot vallen. De haas werd door de steenbakkers opgehaald en als heerlijk wildbraad opgegeten. Veel stenen werden per schip vervoerd. Zodoende lagen er regelmatig schepen in het water bij de steenfabriek. De schipper

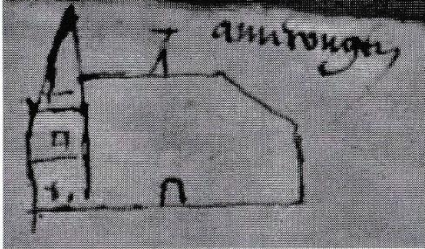
ging dan bij het personeel op bezoek. De machinist kreeg eveneens bezoek van een schipper. Deze wist dat de machinist een handige knutselaar was en vroeg hem een nieuwe leuning aan een oude stoel te zetten. De machinist nam de klus aan en zag dat de schipper zeer lang was. Toen de stoel gerepareerd was, zat er een geweldig lange leuning van panlatten aan. Het is te begrijpen dat deze groep mensen, deze vrijbuiters, daar met vreugde woonden. Ze verlieten deze plaats dan ook niet graag om zich in het dorp te vestigen.

Oude stenen gebouwen in en nabij Amerongen

Bij het zandzuigen bij perceel 't Spijk werd uit de Eifel aangevoerd tufsteen en Romeinse dakpannen met stempel, het oudste stenen bouwmateriaal in Amerongen, gevonden. Het perceel lag toen in de Betuwe, maar dit perceel ligt nu in de gemeente Utrechtse Heuvelrug.

De oudste kerk in Amerongen was de St. Pieterskerk en deze stond in de omgeving van de Donkerstraat-Gasthuisstraat. De

kerk was in 1126 aanwezig, maar werd vermoedelijk voor 1000 van hout gebouwd en van steen in 1616 gesloopt. De oude

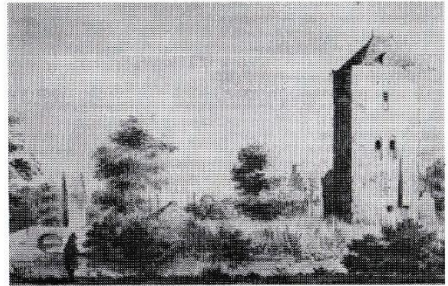

De oudste schets (1550) van de St. Pieterskerk en getekend vanwege de aankoop van het veer te Wiel.

St. Andrieskerk dateert uit de 13de eeuw en deze was onder andere van tufsteen gemaakt. De huidige Andrieskerk is in de 15de eeuw gebouwd. *Den aanzienlyken Tooren* werd in 1527 vervangen door de huidige toren.

Het *steenhuys* de Natewisch wordt in 1270 voor het eerst genoemd. De burcht is in de vorm gebouwd, zoals vele eeuwen daarvoor de houten vesting van Dorestad werd gebouwd. Het is namelijk de bouwstijl met de zware vierkante verdedigingstoren. Op de weide voor de toren lag de voorburcht met stallen en woningen voor het personeel. Een poortgebouw

beschermd de toegang tot de burcht. Van deze gebouwen weet men niet of ze al in het begin aanwezig waren, maar komt wel overeen met de prent uit 1646/47. In 1672 verkeerde dit kasteel in een vervallen toestand. Tussen 1721 en 1730 is het kasteel hersteld en vergroot en heeft, zoals in 1732 blijkt, een geheel ander karakter. Rond 1871 zijn alle bijgebouwen afgebroken en nu resteert er de stoere donjon.

Natewisch in 1646/1647.

In 1937/1938 en rond 2004 werd de donjon gerestaureerd. De Natewisch is het oudste gebouw in Amerongen.

In 1286 werd *den huysse tot Amerongen* gebouwd, wat door graaf Floris V werd aangekondigd: *Wi doen Uallen condt, dat Heynric Borre ende Dideric sijn broeder, onse mannen gheworden sien van den huysse dat si doen tymmeren te*

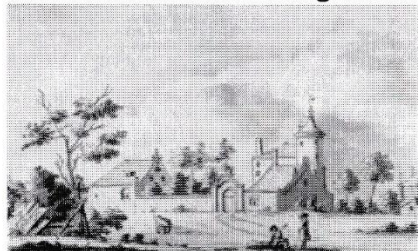
Amerongen, ende van dien erve daer zyt up doen tymmeren;... of beter, lieten bouwen. Het werd een kasteel van steen met een vierkante woontoren. Later zijn de woonvleugels rondom een ongeveer vierkante binnenplaats toegevoegd. Het kasteel bereikte men door een groot torenachtig poortgebouw. Het huidige wapen van het kasteel én de voormalige gemeente Amerongen herinnert ons nog aan het geslacht Borre. Het jaar 1672 staat bekend als het rampjaar. In dat jaar voerden Frankrijk, Engeland, de bisdommen Keulen en Munster oorlog met de Nederlanden. Het dorp Amerongen was toen bezet met Franse en Duitse troepen. De kasteelheer verbleef in het buitenland en weigerde op bevel van Lodewijk XIV naar het kasteel terug te komen. Het kasteel werd uit wraak vol met hout gestapeld en op 21 febr. 1673 in brand gestoken. Amerongen leerde daarmee de schaduwzijde van de Zonnekoning kennen. Met de herbouw van het kasteel is men in 1674 begonnen. In 1677 is het kasteel vrijwel klaar en begint men aan de afwerking en verfraaiing in het kasteel. In 1680 is het kasteel zowel binnen als buiten geheel afgewerkt. Het

nieuwe kasteel werd herbouwd als een van de laatste grote uitingen van de echte, Hollandse bouwkunst. *Den Heer van Ginckel* vond het een *seer manifyck en fraay* huis. Het kasteel werd in 1772 omschreven als *een aanzienlyk nieuwerwetsch gebouw*.

Dat de Amerongers zeer trots op hun kasteel waren, blijkt uit het volgende hekelrijmpje:

*Amerongen, hooge vest,
Leersum is een kraaiennest.
Langbroek is een waterpoel,
Wijk niks an, een kakstoel,
Rhenen is een rotte stad,
Maarsseveen een watergat.*

Een verdwenen kasteel is *Bergesteyn, Berkesteyn of Het Huis op de Hoeven*. Het wordt voor het eerst in 1392 genoemd. Dit kasteel werd aan het eind van de 17de eeuw gesloopt. Het stond ten westen van de boerderij Bergesteyn aan de Lekdijk. Het verdwenen kasteeltje Lievendaal is rond 1419 gebouwd

Bergestein omstreeks 1730.

en als kasteelruïne door Godard Adriaan van Reede rond 1690 afgebroken.

Dat huus tot Weyenstein werd in 1394 omschreven als het *Huys mit sess mergen lands*. In 1772

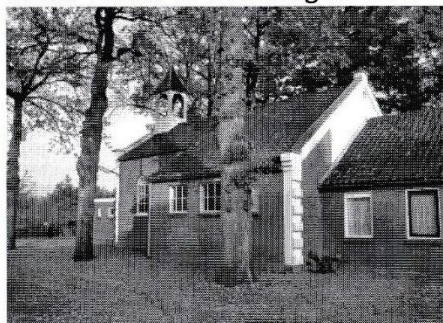

stond er slechts een *overblyfzel* van het huis en dat werd omschreven als: *bestaande, behalve in eene boerenwoning, in eenen tooren, met eene spitse, die bijkans onder het hoog geboomte verborgen is*. Het is rond 1700 afgebroken en nu staat hier een afgebrande boerderij met gelijke naam. In en nabij Amerongen staan diverse oude gebouwen, waarvan er enkele worden vermeld. Boerderij de Eerste Veertig Gaarden werd in 1657 gebouwd, dateert nu grotendeels uit de 18de eeuw en staat aan de Lekdijk 5. Het huis in het begin van het Zandvoort dateert uit 1659, de aanbouw uit 1836 en is rond 1965 en 1994 gerestaureerd. Het Drostehuis werd in 1675 gebouwd op de plaats van een kapel. Aan de Dwarsweg 60 in Overberg staat

een fraaie langhuisboerderij uit de 18de eeuw.

Kenmerkend voor Amerongen zijn de vele gebouwen, die met de tabaksteelt te maken hebben. Dit betreft al dan niet bewoonde tabaksschuren, tabaksboerderijen, de duiventil aan de paardenstallen, de Napoleonschuur en de boerderijen, die uit tabaksschuren zijn voortgekomen.

In 1874 werd in Overberg de kerk

en een school gebouwd en dit moet als het begin van het dorp Overberg worden gezien.

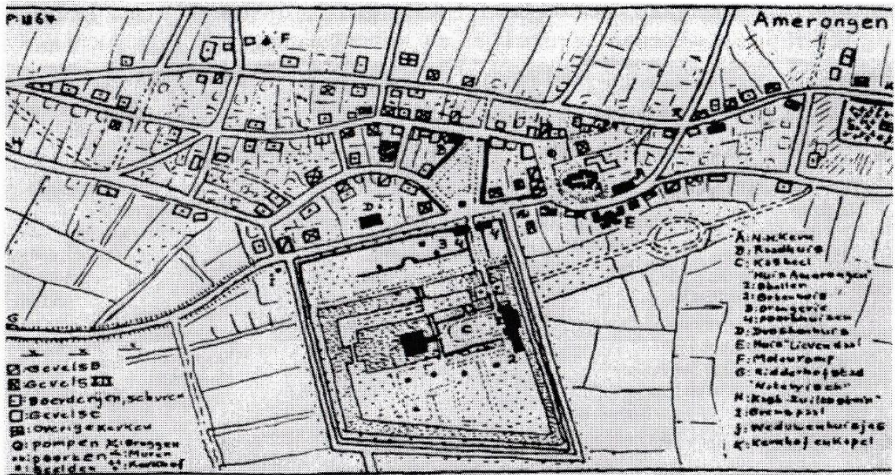
16 TE VOET EN TE PAARD EN MET DE ....

In de middeleeuwen volgden de wegen de natuurlijke terreinvorm en waren veelal bochtig, maar in de nieuwe tijd werden er rechte wegen, zoals bijvoorbeeld bij de bosaanleg is gebeurd, aangelegd. Volgens een oorkonde uit 1289 blijkt dat er verschil bestaat in kwaliteit tussen wegen, aangezien er sprake is van *wegen* en *onwegen*.

Tussen de nederzettingen op de zuidflank van de heuvelrug liep een boven- en een benedenweg met resp. de synoniemen de Over- en Nederstraat. Op een kaart (zie pag. 67) uit 1628 staat deze weg als *Heerwech* aangegeven en deze maakte

vanaf de 10de eeuw deel uit van handelsweg Utrecht-Keulen. Het is een zogeheten grote heer- of koningsweg (Via Regia). Bij deze wegen vermeld ik tussen haakjes hierna de naam van de weg (cursief) in 1832.

De bovenweg lag ter plaatse van de huidige provinciale weg Leersum-Amerongen en verder via de huidige Utrechtse straatweg (*Utrechtse Weg*), de Overstraat (*idem*), vervolgens vermoedelijk door het park Lievendaal naar de Jhr. mr. H. v. d. Boschstraat (*Den Achter Weg*) en vervolgens naar de Rijksstraatweg (*Straatweg naar de Greb*). Een leenakte uit 1377 vermeldt de bovenweg als het gaat over vruchtgebruik van land

Plattegrond van Amerongen in 1867.

in den Spijc, geheten die Nederste Borchwalle van den Oversten wech, als men van Amerongen tot Rienen....rydt. Door de aanwezigheid van grafvelden in Leersum, Elst en Rhenen langs deze weg lijkt het waarschijnlijk dat er vanaf begin vroege middeleeuwen of al eerder een weg lag.

De benedenweg liep via de *
Zuylesteinseweg (*De Zuilestijnse Weg*), de Kersweg (*Eng*), via de Drostestraat (*Nederstraat*). De benedenweg liep vervolgens door de Nederstraat (*idem*), Zandvoort (tot boerderij Zandvoort *Nederstraat*), daarna ca. 150 m. Zandvoort en onderlangs (*De Benedenweg*) naar Elst. Een deel van de benedenweg heet in 1419 *den Utrechtsen weg tusschen kerk en het kasteel van Amerongen*. Het is bekend dat er in 1832 vanuit Amerongen vier wegen naar Overberg liepen. Dit betreft de Koenestraat, De Holleweg, de Kieviet en de Bergjessteeg. Nabij de weg Prinsenveldse hogen kwamen ze samen op het verlengde van de Bergjessteeg, gingen verder via bos/heide naar de Berteneng en ten oosten van boerderij 't Eind aansluitend op de Dwarsweg. De

Haar- en Dwarsweg zijn eveneens middeleeuwse wegen in Overberg. Tijdens de vervening van de Ginkelse venen (16de eeuw) zijn diverse wegen aangelegd en tijdens de uitvoering van ruilverkaveling is het huidige wegenplan tot stand gekomen. De Bergweg van Amerongen naar Overberg is in 1954 aangelegd.

Op topografische kaarten is het wegenpatroon op de heuvelrug goed te zien en vele wegen zijn bij de bosaanleg vanaf de 18de eeuw aangelegd. De Veenseweg was de oude verbindingsweg Amerongen naar Veenendaal en voor 1832 al aanwezig.

De Kon. Wilhelminaweg werd in 1930 aangelegd om het verkeer door het dorp te ontlasten. Deze oude rondweg, de zogenaamde Betonweg, ligt nu midden in het dorp en is een drukke verkeersader geworden. De autosnelweg Utrecht-Duitse grens, in de volksmond Hazenpar genoemd, is in 1940 aangelegd. Toch is er in deze jachtige tijd o even een stuk "romantisch" verleden gebleven, want.... *Er is Goed Logement te Voet en te Paerd*. Dit staat geschreven boven de staldeuren van de voormalige

18 BIJZONDERHEDEN

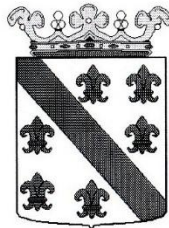
Naam Amerongen

In 1126 wordt de naam *Amerungon* voor het eerst vermeld. In de late middeleeuwen komen we de naam diverse keren tegen, zoals: in 1178 *Amerungen*, in 1215 *Ameronge*, in 1216 *Amerunge*, in 1323 *Ameronghen*, in 1344 *Amerongen* en in 1399 weer *Ameronghen*.

De naam Amerungon (1126) is vermoedelijk van de Germaanse waternaam Amer, een natuurlijke waterloop, afgeleid. Als men de waternaam als uitgangspunt neemt, dan kan men zich afvragen, waar de nederzetting Amerongen heeft gelegen. Een ligging bij perceel 't Spijk in het riviergebied moet men dan niet uitsluiten en zou dan al voor de jaartelling hebben bestaan. Het is in ieder geval zeker dat hier mensen verbleven, want er zijn voorwerpen opgezogen.

De namen Hemur Enge en Hasehem worden door diverse personen als namen behorend bij Amerongen genoemd. De naam Hemur Enge wordt door Dekker (1983) en De Bont (1991) echter

niet genoemd, maar de naam villa Hasehem wel. Van de laatste is de ligging niet bekend en het betekent woonplaats van Haso. Een verbastering van Hasehem naar Haaskamp (een akker in verband met hazen) of Hazenberg is cultuurhistorisch gezien niet mogelijk, maar men mag uiteraard een berg met veel hazen wel Hazenberg noemen.

Wapen van de voormalige gemeente Amerongen.

Grondbezit

Driekwart van de gronden nabij Amerongen behoorden aan de Utrechtse kerk. Omstreeks 1200 werden deze gronden aan de dom- of kapittelkerk St. Pieter overgedragen. Deze gronden werden door de domproost als voorzitter van het kapittel beheerd. Een kwart van de gronden was in bezit van de heer van Abcoude. Een zeer klein deel van de gronden behoorde tot de abdij van Fulda.

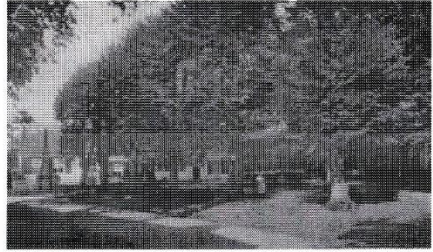
Door de grote druk op de woeste gronden werden in de 13de eeuw

afspraken over het gebruik van de grond gemaakt. Binnen de gemeenschap werd onderscheid gemaakt tussen het akkerland (in eigen gebruik) en de gemene (gemeenschappelijke) gronden.

De gemene gronden omvatten alle gronden behoudens het akkerland. Daartoe behoort ook de gemeenschappelijke weide, die meent werd genoemd. In 1289 werden de rechten van de gemeenschap omschreven als: in

weerlicke gerecht van Amerongher Domproostye voors. mit allen zyn toebehoren voor die drie delen vrylick toebehoert mit allen rechts, als in den luden daerop, husen, timmeringe, wegen, onwegen, in campen ghebouwt ofte onghebouwet, in die gemeente, in weyden, in ghebeempten, in den gheberchte, in bosschen, in dalen, in breecken, in venen, in wateren, in waterganghen ende voert in allen anderen dingen,.....

Door verdeling en verkoop van gronden verloor de gemeenschap geleidelijk aan macht. De opsplitsing van de meent vond vóór 1399 plaats. Van de akkers en het veen is bekend dat er in 1357 gronden werden verdeeld en in particuliere handen zijn

In de omgeving van De Hof met muziektent omstreeks 1926 stond de hof, een gebouw waar in de middeleeuwen het beheer van de domproost werd geregeld.

gekomen. De eerste verdeling van de bossen wordt in 1377-'78 vermeld. Onder het hoofd *Ontfanc van Amerongher bosch* vindt dan de overdracht van 14 hoeven (ca. 190 ha) bos plaats. Een van de kopers was de dorpspastoor.

Door Karel V werd vanaf 1528 het gezag over de niet-particuliere gronden overgenomen, wat tevens het einde van de wereldlijke macht van de bisschop betekende. De Staten van Utrecht namen vervolgens in 1577 het beheer van de gronden over. De maatregelen, die de Staten hadden genomen om het bos in stand te houden, faalden echter. Het moede hoofd wierp men in de schoot en men besloot de

bossen te verpachten en te verkopen. Godard van Reede, heer van Amerongen (1621-1691) heeft veel gronden aangekocht en in de 18de eeuw kwamen de laatste gronden in het bezit van de kasteelheren. Het grondbezit komt daarmee geheel in particuliere handen, maar grotendeels weer bij het grootgrondbezit.

Door de economische crises in de jaren '1920 en '1930 en de lage opbrengst van het mijnhout werd veel grond verkocht. De grond in het agrarisch gebied werd aan particulieren verkocht. Een groot deel van het bos werd in 1935 verkocht aan de N.V. Unitas te Utrecht en in 1974 doorverkocht aan de Staat der Nederlanden. Het Staatsbosbeheer verkreeg het beheer van de boswachterij de Amerongse Berg en het Utrechts Landschap het Amerongse Bos.

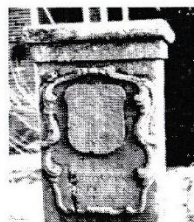
Grenzen van de voormalige gemeente

Van een grens tussen Amerongen en Rhenen was in de middeleeuwen nauwelijks sprake. Pas in de 17de en 18de was er tweemaal van een grensverschil sprake. Het bleek in 1659 meer

een prestigezaak te zijn en men kwam in 1663 tot een compromis. De heer van Amerongen kreeg wel het recht om te *mogen voeren de naam ende titul van heer van Elst*. De grens (*Scheydinge*) tussen Amerongen en Rhenen werd in 1717 vastgesteld en met 4 grenspalen aangegeven. In 1894 werd deze opnieuw vastgesteld. Bij de bebossing van de heuvelrug is geen rekening gehouden met deze grens, want de wegen liggen over deze grens.

Bij de vorming van de gemeente Utrechtse Heuvelrug in 2006 is het Amerongse deel van de bebouwde kom van Elst bij de gemeente Rhenen gevoegd.

*Oude
grenspaal
tussen
Amerongen
en Rhenen.*

In de omgeving van de Groep lag een grens, die *gruppel* werd genoemd. De ligging van deze grens was voor de vervening en vanaf 1433 jarenlang een twistpunt. Centraal in de strijd stond of *die gruppel* wel of *gheen sceygruppel of een natuerlick*

waterleydinge was. Het Hof te Utrecht deed na 1488 uitspraak in deze zaak en bevestigde dat deze greppel een grens was. Het is niet bekend of de huidige grens bij de Groep de omstreden greppel is.

De oude grens (*Limiet-Scheydinge*) tussen Leersum en Amerongen is in 1630 vastgesteld. De oorzaak van deze grenswijziging betrof een erfenis. In 1619 verkreeg Godard van Reede namelijk Zuylestein en dit werd gedurende 11 jaar bestreden. Voor het oplossen van dit geschil trad prins Frederik Hendrik als bemiddelaar op. De *grenzen van beide heerlijkheden en derzelve rechtsgebied* werden tussen prins Frederik Hendrik en de heer van Reede in 1630 vastgelegd. Omdat de gemeenten Amerongen en Leersum in de nieuwe gemeente Utrechtse Heuvelrug zijn opgenomen, is deze grens sinds 2006 vervallen.

De Neder-Rijn is eeuwenlang een door de natuur gevormde grens geweest. In de Romeinse tijd was dit de noordgrens van dit Rijk. In de middeleeuwen werd dikwijls om het bezit van de Rijn gevochten. De oude Rijn

(restgeul B) vormde eeuwenlang de gemeente- en provinciegrens, de laatste als de zogeheten *Gelderse Lant-Scheydinge*. In 1815 werd de Gelderse uiterwaard tussen restgeul B (zie pag. 104) en de huidige Neder-Rijn aan de provincie Utrecht, aan Amerongen toegewezen. In 1951 besloot men om de Neder-Rijn te kanaliseren en het bouwen van een stuwcomplex (1959-1967). De grens werd in 1960 aan de gewijzigde omstandigheden aangepast. Een deel van de gronden ligt nu in de gemeenten Maurik, nu Buren en Wijk bij Duurstede.

Eikenhakhout

Een verdwenen cultuur in het zandgebied is het telen van eikenhakhout. De teelt begon in de vroege middeleeuwen en eindigde grotendeels in het begin van de 20ste eeuw als gevolg van hoge loonkosten en het vervallen van een afzetmarkt.

De teelt van eikenhakhout vond op wallen en in eikenhakhout- of akkermaalsbosjes plaats. Het eikenhakhout leverde oorspronkelijk brandhout voor o.a. bakkers en palingrokerijen en geriefhout voor boeren op, maar

Voorbeeld van eikenhakhout.

werd vanaf de 19de eeuw ook voor de schors geteeld. De eikenhakhout is een teelt op stobben of stronken met bijvoorbeeld 12 scheuten en deze werden om de 10 à 12 jaar gehakt. Dit geschiedde in mei of juni als de sapstroom het grootst was en de bast los zat. Voor de eekschiller was dit belangrijk, want bij groeizaam, zacht weer zat de bast los en was er een goede boterham te verdienen. Bij schraal weer met oosten- of noordenwind verdienden ze slechts een schraal dagloontje. Het eekschillen werd ook door buiten Overberg of Amerongen wonende personen uitgevoerd.

De eekschiller diende dan met z'n hele gezin op reis te gaan. Deze was veelal te arm om paard en wagen te bezitten. Het gereedschap, kleding, voedsel en de kleine kinderen werden daarom met de kruitwagen vervoerd. Bovendien werd de geit, de werkmanskoe voor de melk, meegenomen. De woonomstandigheden waren op reis en tijdens het eekschillen primitief. Het gezin bouwde zelf een plaggenhutje of men kreeg eventueel toestemming om te overnachten in een schuur of hooiberg.

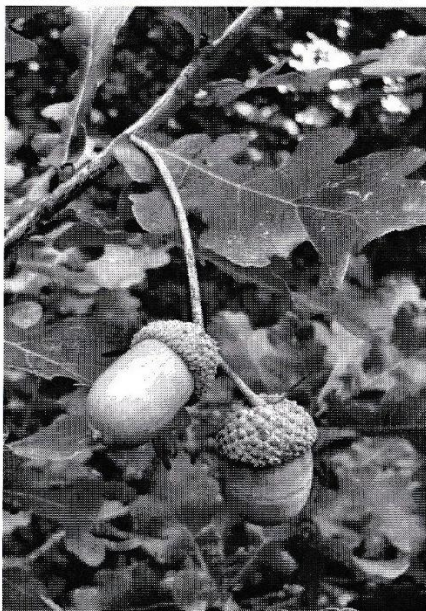
Binnen het gezin was er een taakverdeling naar zwaarte van het werk. De mannen deden het zware werk en groeven, waar het meeste eikenhout stond, mangaten in de grond. Tevens kaptten zij het hout af en hakten het op lengte. De kinderen van 12 jaar en ouder hadden de taak om de bast los te kloppen. Dit deden ze staande in of zittende op de rand van de mangaten. Het reeds in stukken gehakte hout werd vervolgens op een aambeeld gelegd. De groene bast van het dikke hout werd met de achterkant van een stomp bijtje losgeslagen. Daarna werd de bast

afgepeld en in bosjes gebonden. De taak van de vrouwen betrof de "huishouding" en het binden van de losse bast in bosjes. Bleef er dan nog tijd over, dan werd er met het kloppen geholpen.

De kinderen, die voor het eerst meewerkten, hadden het bijzonder zwaar. De handen van de jongere kinderen waren namelijk niet gehard. De ruwe schors veroorzaakte dan ook blaren en kloven. Al dan niet na genezing moesten ze weer aan de slag en dit ging zo door tot er een flinke eeltlaag in de handen aanwezig was.

De bundels eikenschors of eek werden in eekschuren of -bergen gedroogd. Daarna werden deze klein gemaakt, naar de eekmolen gebracht, aldaar fijn gemalen en looizuur uit gewonnen. De bast bevat looizuur en hiermee worden huiden van vee tot leer geloid. Leerlooierijen stonden in onze omgeving te Barneveld, Rhenen en Wageningen. Het dikke, geschilde hout (talhout) werd in bossen gebonden en bijvoorbeeld als palen of in vis- en worstrokerijen gebruikt. Het dunnere hout werd voor het aanmaken van vuur in

locomotieven gebruikt en deze werden spoorbosjes genoemd. Het lichtere hout werd ook gebruikt in bakkersovens, als boerengeriefhout en als bonenhout. Na 1920 is er vrijwel geen eikenhakhout meer verkocht. Tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog was er vanwege een tekort aan hout een korte opleving van de teelt van eikenhakhout en werd voor het

De zomereik werd veelal voor de eikenhakhoutteelt gebruikt. De zomereik heeft een lange steel naar de bekertjes en een korte naar het blad. Bij een winter-eik is dit andersom.

laatst eikenhakhout in een Amerongse bakkersoven gebruikt.

Het eikenhakhout stond op wallen of in bospercelen. Het landschap langs de Dwarsweg bevat bijvoorbeeld beide elementen. Het eikenhakhout is grotendeels omgezet in eiken spaartelgbosjes of -wallen.

Een spaartelg is een sterke telg (scheut), die men op de stobbe liet doorgroeien en deze scheut vormt nu de opgaande begroeiing. Ten oosten van de Nieuwe begraafplaats staat een spaartelgenbos. Dit is te zien aan de dikke “voeten” van de bomen, de vorm van de bomen en plaatselijk ziet men wel eens twee telgen op één stobbe staan. Spaartelgbossen en spaartelgen op wildwallen komen nabij Amerongen en Overberg veel voor. Plaatselijk treft men nog eikenhakhout aan en deze wordt nu om de circa 20 jaar gekapt. Vanwege hun natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische waarde wordt het eikenhakhoutbos in stand gehouden. Spaartelgbos en spaartelgen op wallen verwijzen naar de verdwenen eikenhakhoutcultuur.

Hout- of wildwallen

Sinds de middeleeuwen zijn op de heuvelrug en in het agrarisch gebied hout- of wildwallen aangelegd en deze liggen nu veelal in het bos. Het zijn grondwallen met daarop eikenhakhout en doornige struiken al dan niet gevlochten. De meeste dienden om te voorkomen dat het vee en wild op de akkers kwam of de jonge scheuten van het eikenhakhout opaten en deze worden wildwallen genoemd. Wallen, die dienden als eigendoms grens of om stuifzand tegen te houden, worden houtwallen genoemd. Wildwallen werden ook gebruikt om het vee naar de heide te drijven. Een mooi voorbeeld van een dergelijke schapendrift is bij de Bergjessteeg (zie foto pagina 134) in het bosgebied te zien, want hier liggen de wildwallen links en rechts van deze bosweg. Langs het noordelijk deel van de Holleweg ligt een slecht zichtbare wildwal, die bijna direct in het bos als goed zichtbare wal rechtsaf verder loopt en met een knik tot boven het oostelijk bouwlandgebied ligt. Dit is de grens van de Ameronger of Hoge eng en bij de Holleweg de grens

met de westelijk daarvan gelegen Neder eng. De wildwallen of de later aangelegde houtsingels langs de kampen zijn veelal door schaalvergroting verdwenen. Het vee en het wild zochten hun voedsel in bos en op de heide, maar op de akkers stonden de lekkere gewassen om te eten. Omdat te voorkomen, werd bij het aanleggen van de

Links op de brede grondwal van de schapendrift staan nog spaartelgen en rechts naast de wal staan de beuken lager. Aan de andere kant van de weg is een smalle grondwal.

grondwallen diepe greppels vooral aan de natuurkant gegraven en daarmee grondwallen aan de kant van de akker opgeworpen. Het vee en het wild moest dus eerst door een diepe greppel lopen en daarna proberen door de begroeiing op de akker te komen.

Bij een goed onderhouden wildwal lukt dit niet. Tegen het einde van de 19de eeuw verloren de wildwallen door de komst van prikkeldraad, door het verdwijnen van de schaapskuddes en het intensiever jagen hun functie.

Ontstaan van roodzand

In het verleden was er grote behoefte aan houtskool. Dit werd o.a. als brandstof, als brandstof voor het smelten van ijzer en voor het maken van buskruit gebruikt. Het maken van houtskool vond in zogenaamde houtskoolmeilers plaats en deze stonden vooral in het dekzandgebied.

Het regelmatig stoken op een vaste plaats is noodzakelijk voor het ontstaan van roodzand.

Gebruik houtskoolmeier

Een houtskoolmeier is een door zand afgedekte stapel hout. Voor het in brand steken was de meiler puntig gevormd. In het midden stond het meeste hout rechtop neergezet en er omheen schuin.

Bij het stoken van hout komt as en teer met daarin ijzer vrij en deze zijn belangrijk voor

Houtskoolmeier in opbouw.

het ontstaan van roodzand. Teer met ijzer zakt namelijk in de bodem en door chemische werking ontstaat er roodkleurig zand, het zogenaamde roodzand. Des te langer de meiler werd gebruikt des te roder en dikker werd de roodzandlaag. Het roodzand bevat steeds houtskoolbrokjes ter grootte van speldenknopjes en voelt min of meer vettig aan. De kleur van het zand gaat naar beneden via oranjerood en okergeel over in de normale kleur van de zandondergrond. In het midden van de meiler stond het meeste hout en bij het verbranden kwam juist daar de meeste as en teer vrij. Hier ontstond de dikste en aan de rand de dunste roodzandlaag. De ondergrondse vorm van het roodzand is het spiegelbeeld van de bovengrondse meiler. Bij het maken van houtskool

mag geen valse trek ontstaan, want dan vliegt het hout in brand en verbrandt dan te snel. Om valse trek te voorkomen stookte men altijd op dezelfde plaats. Door het steeds weer vrijkomen van teer ontstaat er namelijk een dicht vloeroppervlak. Om trek te voorkomen werd de houtskoolmeiler met fijn zand afgedekt. Het roodzand treft men dan ook veel eerder in het fijne dekzand dan in het grove zand van de heuvelrug aan.

Voorkomen en ouderdom van roodzand

In Winterswijk is de ouderdom van roodzand onderzocht. Er werd vastgesteld, dat het ca. 11.000 jaar geleden werd gemaakt. Het bestond vooral uit dennenhoutskool. Roodzand bij Harderwijk dateert van 800 tot 900 na Chr. Op de Veluwe wordt veel roodzand aangetroffen. In de omgeving van Kootwijk is dit dikwijls waar te nemen. Hier treft men ook roodzand onder stuifzand aan. Roodzand wordt ook gevonden bij grafheuvels van mensen uit de bronstijd, maar dit is hier (nog) niet waargenomen ofschoon het vrijwel zeker is dat hier houtskool werd gemaakt.

Wel werden er bij het onderzoek op de Neder eng, het bouwlandgebied ten westen van Amerongen brandkuilen (zie foto) gevonden, maar hieronder treft men geen roodzand aan.

Volgens plakkaten uit de 16de eeuw werd hout uit het bos te Elst hout naar omliggende plaatsen verkocht om houtskool van te maken en zal in Amerongen ook wel hebben plaatsgevonden. In 1553 was het echter verboden om *eenige hout-asschen te koopen, verkoopen, mangelen, ofte anders daar van te contracteren binnen de Dorpen* (bijv. Amerongen) *en plaatsen, boven benoemt, ofte van de persoonen, aldaar woonachtig,....* Tijdens de Tweede Wereldoorlog is bij Prattenburg nog houtskool gemaakt, maar dit was van korte duur. Vermoedelijk ontstond er geen roodzand.

Het maken van houtskool gaat ver in het verleden terug en dit

was in de omgeving van Uddel in 1991 nog te zien, maar is nu verdwenen. In Kreta zagen we in 2004 nog een betonnen schuur, waarin houtskool werd gemaakt.

Dorpsbestuur in 1399

Het dorpsbestuur uit 1399 is niet te vergelijken met dat uit het begin van de jaren '90. Het huidige gemeentebestuur bezit niet de bevoegdheid om noch het hoge, noch het lage gerecht uit te oefenen. Het hoge gerecht werd in 1399 uitgeoefend door de bisschop en deze hield zich ook met halszaken bezig. Het lage gerecht deed uitspraken over de dagelijkse misdrijven en deze werd door de eigenaars van de grond uitgeoefend. Door hen werd een rechter aangesteld. De volgende tekst (Muller, 1892) is goed te volgen en levert diverse gegevens over het dorpsbestuur op. Het geeft ook een beeld van de verhoudingen in die tijd weer.

Hoghe edelmoghende heer! Uwe moghentheyte bidden wy oetmoedeliken te weten, dat wy Johan van Zeyst, richter eens eersaments prelaats des Doemproest van Utrecht, Heynric Bor Aernszoen, rechter des heren

van Apcoude ende van
Dûersteden tot Amerongen,
Ghiisebrecht van Zulen, Jan de
Wolf, Heynric de Wolf, Dycr
Wynant, Dycr Rutgerszoen ende
Kocheyn van Tule, lantghenoten
ende bûerknapen tot Amerongen,
ende die ghemeen buere van
Ameronghen, dat wy
ghemeenliken kennen ende
tughen by onsen ede, die wy
bereyt siin te doen, als mens van
ons begheert voer den recht ofte
voer denghenen, daer wy den eet
mit recht voer doen moghen, dat
alle die tiende, die in den kerspel
van Amerongen ghelegghen siin,
dien tiit dat wy gheleeft hebben
ende by onser ouder tyden boven
hondert jaren lang toebehoert
hebben ende noch toebehoeren
den eersamen heren den deken
ende capitel der kercken van
sente Peters t'Utrecht ende
nyemant anders, ende wy tot
deser tiit toe nye anders nochte
contrari daerof en hoerden,
uutgezeyt Otten tyende van
Rienen. In welken voerseiden
kerspel een bloc leyt, dat
gheheyten is Remboudeweert,
dat den deken ende capitel
voerseyt toebehoert heeft ende
noch toebehoert zedert die tiit
toe, dattet van der meenten tot

Amerongen te lande gheslegghen
is, dat boven tsestich jaren lang
gheleden is; welc meent altoes
den kerspel van Ameronghen
toebehoert heeft, ende die
eyghendom daerof toebehoert
den Doemproest van Utrecht
(ende) den here van Apcoude,
ende dat hoghe gherecht daerof
toebehoert onsen eersamighen
vader in Gode onsen lieven
ghenadighen heer den bisschop
van Utrecht. In oerconde des
briefs ende in kennisse des
ghetughes voerseyt, zoe hebben
wy Jan van Zeyst, Heynric Bor,
rechtens van Amerongen
voerseyt, Ghiisebrecht van Zulen,
Jan de Wolf, Heynric de Wolf,
Dycr Wynant, Dycr Rutgherszoen
ende Kocheyn van Tule,
lantghenoten ende bûerknapen
voerscreven, onse zegghelen aen
desen brief ghehanghen over ons
ende mede over die ghemeen
bûere van Ameronghen.
Ghegheven int jaer ons Heren
dusent driehondert neghen ende
tneghentich des Sonnendaghes
na sente Pauwels dach Conversio.
Dit staat geschreven op een
origineel document met 8 zegels
in groene was.

19 GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Alders, P.G., 2008. Amerongen, *Groene Entree gemeente Utrechtse Heuvelrug*.
- ADC rapport 1199, ADC, Archeoprojecten, Amersfoort.
- Bemmel, A.A.B. van, 2009. De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland. Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Houten.
- Blijdenstein Ronald, 2005. Tastbare tijd, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. PlanPlanproducties, Stokerkade124, 1019 XB Amsterdam.
- Blommestein, J. C. T., 1978. De Grebbelinie. Stichting Menno van Coehoorn, Heiloo.
- Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000, 1973. Blad 39 West en Oost, Rhenen. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Bodemkaart van Nederland, schaal 1: 50.000, 1997. Blad 32 Oost, Amersfoort. DLO-Staringcentrum, Wageningen.
- Bont, Chris de, 1991. Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht. Rapport 133, Staring Centrum, Wageningen.
- Brus, D. J., 1986. Geomorfologische kaart van Nederland schaal 1: 50.000. Toelichting op kaartblad 39 Tiel. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen en Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Buis, Jaap, 1985. *Historia Forestis*. Nederlandse bosgeschiedenis. A. A. G. Bijdragen nr. 26, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- Croesen, Dr. V. R. IJ., 1940. Tabakscultuur in Nederland. *Landbouwkundig Tijdschrift*, jaargang 1940, pag. 33-51, 145-164 en 213-233.
- Dekker, C., 1983. Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Stichtse Historische Reeks, De Walburg Pers, Zutphen.
- Jansen, Cees, z.j. De wraak van Jakob, Het goudenstaafje, Bikkels en koten en De Landloper als één boekje uitgegeven door H. van het Loo, Amerongen.
- Gemeente Utrechtse Heuvelrug, Archisbestand Nederland t.a.v. Amerongen.
- Ginkel, Evert van en Leo Verhart, 2009. *Onder onze voeten. De archeologie van Nederland*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam.

Harbers, P. en B. H. Steegs, 1959. De bodemgesteldheid van een gebied gelegen binnen een straal van 2 km. rond de toekomstige stuwput Amerongen. Rapport nr. 505, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Hollestelle, J., 1976. De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560, Arnhem.

Ijterson, W. van, 1932. De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht, Leiden én z.j. De tinsheerlijkheid Natewisch onder Amerongen. Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1962 én z.j. Het bos te Elst onder Amerongen en Rhenen. Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1963.

Kooijmans Leendert P. Louwe, Peter W. van den Broeke, Harry Fokkens, Annelou van Gijn, 2005. Nederland in de prehistorie, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam.

Kurpershoek, Eric en Ernst Kurpershoek, 1996. Amerongen, Geschiedenis en architectuur, Uitgeverij Kerckebosch BV, Zeist.

Loo, H. van het, 1991. Bescryvinge van Ameronghen, Mens, bodem en landschap met een verleden. Heemkundige Stichting Amerongen.

Muller Fz, S., 1892. Het dorpsbestuur van Amerongen in 1399. Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche Recht.

N.N., 1854. Maatschappij ter bevordering der Tabaks-Cultuur, gevestigd te Amerongen. In: Flora en pomona, pag. 162-165, 241-262 en 330-336.

Oosterhuis, J. W. en B. F. M. Rademaker, 1988. Historisch onderzoek naar het beheer van bossen en natuurterreinen. Boswachterij "de Amerongse Berg", Staatsbosbeheer, Utrecht.

Pijls, F. W. G. en H. J. Hulshof, 1949. Tabaksgronden in de gemeente Amerongen. Boor en Spade III, pag. 131-137.

Reusink, H. J., 1988. Leersum, grafheuvels op de Zuilensteinsche Kop. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Roessingh, H. K., 1976. Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17de en 18de eeuw in Nederland. A. A. G. Bijdragen nr. 20, Landbouwuniversiteit, Wageningen.

Roest, drs. J. van der, 2009. Archeologisch onderzoek bedrijventerrein

- Leersum gemeente Utrechtse Heuvelrug. Rapport nr. 615. Grontmij Nederland BV, Houten.
- Smit, drs. B.I., 2007. Celtic field Elst-Amerongen. Raap-rapport 1564. RAAP Archeologisch Adviesbureau b.v., Weesp.
- Stol, Taeke, 1990. De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653. Universiteit van Amsterdam.
- Tent, W. J. van, 1988. Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984. Stichting Publikaties Oud-Utrecht. Utrechts Archief, archief nr. 1001, inventaris nr. 2683 i.v.m. dijkdoorbraak in 1638.
- V, A. d., 1786. *Beschrijving van de tabaksteelt, omtrend Amerongen, medegedeeld in eenen brief aan den verzamelaar. In: Vaderlandsch kabinet; van koophandel, zeevaart, landbouw, fabrieken, enz. Uitgeg. door G.Brender à Brandis.*
- Verbraeck, A., 1984. Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1 : 50.000, blad Tiel West (39W) en blad Tiel Oost (39O). Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Vervloet, J. A. J., 1984. Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Pudoc, Wageningen.
- Vliet, M. van, 1961. Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams, Van Gorcum & Comp. N. V., Assen.
- Wijmer, D.J. et.al. 2006. Amerongen in 1832, Grondgebruik en eigendom. Stichting kadastrale atlas provincie Utrecht en Heemkundige Stichting Amerongen.

Verantwoording afbeeldingen Beschrijvinge van Ameronghen en Overberg en wandel- en fietsroutes.

Balen, mr. W.J. van, e.a., 1958. Lof der tabak. Boekerij, Baarn. Beeldje tabaksplanter en tevreden rokers. Barneveld, G.J. van. Berghuis (nu Mas Montagne) vóór 1927, hooggelegen dorp, karretje op zandweg, even bijpraten en omgeving De Hof.

Brink, Berthe van den. Mestkever.

Chromografische kaart 1930. Ligging van de steenoven.

Dijk M.C. van, Pijpgebruik door jong en oud. In Westerheem, j.g. 2014. Roken met stenen pijp.

Ginkel, mevr. C. van. Melkmeisjes van Overberg en boerderij De Hucht.

Ginkel, mevr. G. van - van de Berg: ploegende boer, schaapskudde op de Dwarsweg en klederdracht.

Godard Bentinckroute. Kaart Wafelijzer.

Grasduinen. Kwartelkoning, Vlaamse gaai, zandhagedis, grote bonte specht.

Het Rondeel in Rhenen. Schema stuwwal.

Heidemaatschappij. Ploegen met ossen.

Hisgis-kaart 1832. Kaart met rivierlopen.

Hogendoorn, A.J.G., Maurik. Gelders archief, inv. Nr. 5471. Heren en graven van Culemborg. Oude schets van de St. Pieterskerk.

Internet: moeras de Hoge venen, rijkbloeiende boekweit, karretje op de zandweg, wapen van Amerongen, mantelspelden/broches en zwaard van Amerongen..

Jansen. J. Hondenpenning.

Koen, D.T. van het RAU. Kaart steenoven en percelen, gezigt op Amerongen, Rodestein 1732, Overstraat 1790-1850, Waayestein 1732, Natewisch 166/1647, Bergestein ca. 1730, oud Waayestein met gracht en oud kasteel Amerongen.

Kok, D.H., S.G. van Dockum en F. Vogelenzang. Archeologisch kroniek v. d. provincie Utrecht 1988-1989. Goudschat Remmerden.

Kooijmans et. al. Leiden. Nederland in de prehistorie. Danser van Wansum.

Kroeze. G.L. Amerongen. Complex steenovens.

Landbouwuniversiteit Wageningen. Centrale Bibliotheek afd.

Speciale Collecties: inv. nr. KK1220. Overzichtskaart veenmoeras 1696, schilderij met rokers en kaart uit 1628.

Loo, H. van het. Overige foto's.

Loo, J.A. van het, foto: tekeningen, graftombe, daluitspoelingswaaier, Nederstraat, Napoleonschuur, boerderij Rodenstein, huis, ijs tussen wilgen, ijspegels, schaapskooi, gracht, Schotse Hooglander en tekeningen.
Loo, Mirjam van het: korenbloem.
Lijn, P. van der: Stockholmgraniet.
Meijer, J. Boerderij Waayenstein, kasteel Zuylestein, hout sprokkelen en dwarsweg met o.a. rogge.
Oldeman, W. Overzichtskaart bodem, doorsnede bodem, rivierloop, doorsnede dek- en stuifzand en bodemkaart.
Pezarro. D. part. Coll./Heemkundige Stichting. Urn Bestegoed Elst, Veldnamenkaart, akker/tabaksschuur Koenesteeg, reclame Amerongse sigaar en laanbeplanting Utrechtsestraatweg.
Piek, Anton. Ansichtkaart van kerk en Nederstraat.
RACM. Voorbeeld Celtic Field.
Rijksdienst voor het Oudheidkundig, Rijksmuseum voor Oudheden, Leiden. Vuistbijl Leersum, schedel Neanderthaler, maalsteen met looper en oudste houten beeldje van Nederland.
Romein, Maty. Opgedolven Ede. Eergetouw met ploegende boer.
SBNL, Wijk bij Duurstede. Reebok.
Staringcentrum/Stichting voor Bodemkartering. Jong op oud dekzand, gelaagdheid, allerödlag, plaggenmaaier, veen met lichte vlekken, genummerde palen Lekdijk, plattegrond Amerongen 1867, gestuwde lagen en houtskoolmeier.
Tent, W.J. van. Uit de Archeologische kroniek v.d. provincie Utrecht 1970-1979 of 1980-1984. Herstelde klokbeke, paalkuilen IJzertijdboerderij Elst, bronzen bijl 't Spijk, bronzen mantelspeld en deel Romeinse helm.
Uyl, D den(ut). Oude steenfabriek van de fam. Timmermans.
Visschers R, Hengelo(Gld). Grafieken.
Vroon David, Erik Somsen, 1999. De historische Buitenplaats Maarsbergen. Herstelde standvoetbeker.
Utrechts Archief: Michaëlkerk 1755 en kerk 1630.
Verkade: Verkoopfolder met kruisbek.
Vlierd, Fa. G. v.d., Overberg: Uitgever ansichtkaart omstreeks 1990.
Weele, Jacco van: bronzen plaat.

COLOFON

Advies	Berthe van den Brink.
Auteur en uitgever	Henk van het Loo.
Datum	December 2025.

© Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt d.m.v. druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

